

דרשה עתיקה לחג השבועות

האלמנה והאחים ראו תרמו תרומה עצומה ללימוד התורה בישראל, בזכות בית הדפוס המפורסם שלהם שפעל בוויילנא בדורות שלפני השואה, ושהוציא לאור בין היתר את המהדורה הנפוצה ביותר של התלמוד הבבלי. גם ספרי קודש רבים אחרים זכו ל"מהדורות וילנא" משובחות, ובתוכם מדרש רבה על חמישה חומשי תורה וחמש מגילות.

מהדורת וילנא של במדבר רבה מתפרסת על פני 188 עמודים, מתוכם מאכלסים המדרשים על פרשיות במדבר ונשוא כ-125 עמודים. המדרשים על פרשת נשוא לבדה תופסים כ-90 עמודים, ואילו למדרשים על כל שאר שמונה הפרשיות של ספר במדבר מוקדשים כ-63 עמודים בלבד. חוסר האיזון הבולט הזה באורכן של הדרשות לפרשיות השונות אומר דורשני.

בתחילת מהדורת וילנא מובא "מבוא למדרש רבה" מפי מהר"ץ חיות. מבוא זה לקוח מתוך מאמר "אגרת בקורת" אשר חיבר מהר"ץ חיות, הכולל "עניינים חדשים ומועילים על התרגומים ומדרשים לחקור על זמניהם מתי נסדרו". בעניין "במדבר רבה" הוא קבע שם שמדובר בחיבור יחסית מאוחר:

במדבר רבה הוא על פי הרוב מלוקט מגמרא בבליית ומדרשות הקודמות... ועוד שאינו מובא משום קדמון, וכמדומה לי שגם הילקוט אינו מעתיק אותו, וחוף מן מדרש פרשת במדבר ונשוא הגדולים בכמותם הרוב מועתק מן מדרש תנחומא.

אמנם מהר"ץ חיות לא הציע הסבר לאורכו הריג של המדרש לפרשיות במדבר ונשוא, אך שמא ניתן להציע שהדבר קשור לכך ששתי הפרשיות הללו נקראות בסמיכות לחג השבועות, כפי שפסק הרמב"ם (הל' תפילה יג, ב):

עֲזָרָא תִּיָּקֶן לָהּ לְיִשְׂרָאֵל שְׁיִהְיֶה קוֹרְאִין קְלָלוֹת שְׁבַסְפֹּר וַיִּקְרָא קֹדֶם עֲצָרָת... וְהִמְנִיחַ הַפְּשׁוּט שְׁיִהְיֶה קוֹרְאִין בְּמִדְבָּר סִינֵי קֹדֶם עֲצָרָת.

נמצא שברוב השנים חל חג השבועות בשבוע שקוראים בו את פרשת נשוא. מנהג זה כבר התפשט בזמנו של הרמב"ם, וככל הנראה גם בזמן חיבורו של "במדבר רבה" (אשר לפי מהר"ץ חיות אינו מובא בשום מקום על ידי הרמב"ם¹, בשונה ממדרשים קדומים יותר כגון "בראשית רבה" וכו'). אם כך, אפשר שחלק מהמדרשים לשתי הפרשיות

1 ואולם בדורו של הרמב"ן כבר נפוץ במדבר רבה, ראה למשל רמב"ן עה"ת במדבר ח, ב.

הללו (ובפרט לפרשת נשוא) נאמרו במקור כדרשות לחג השבועות, ושולבו בהם תכנים המתאימים גם לפרשיות השבוע (כדרכם בקודש של הדרשנים בכל הדורות).

נדגים טענה זו באמצעות עיון במדרש אחד המופיע במדבר רבה נשוא פרשה ח, ד. מדרש זה ארוך מאוד (2575 מילים) ועל כן לא נביא כאן את כולו, אך הוא מתבסס על מדרשים קצרים יותר שמופיעים ברחבי ספרות חז"ל הקדומה יותר.

המדרש שנעסוק בו מוסב על הפרשה המכונה "גזל הגר" (במדבר ה, ה-י). הגר אינו מוזכר במפורש בפרשה זו, אך היא כונתה כך בעקבות דברי חז"ל שהביא רש"י על הפסוק "וְאִם אֵין לְאִישׁ גָּזֵל לְהָשִׁיב הָאֲשָׁם אֵלָיו" (שם ח):

וכי יש לך איש בישראל שאין לו יורשין, או אח או בן אח, או שאר בשר הקרוב קרוב ממשפחת אביו למעלה עד יעקב? אלא זה הגר שמת ואין לו יורשין.

נראה ברור שבזמן חיבורו של במדבר רבה כבר התפשט המנהג לקרוא את מגילת רות בחג השבועות (מנהג שמקורו במסכת סופרים), וממילא הפך העיסוק ביחס לגרים לאחד מסימני ההיכר של החג. אם כן, פרשת "גזל הגר" מהווה קרקע פוריה לדרשן המבקש לשלב בדרשתו תכנים המתאימים הן לחג השבועות הן לפרשת נשוא.

ראשיתו של המדרש מבוסס על מדרש קדום המובא בפסיקתא רבתי פרשה כג, פיסקא רביעתא דעשרת הדברות (במאמר מוסגר נציין שגם בפסיקתא רבתי כמות המדרשים לחג השבועות גדולה וחריגה ביחס לכמות המדרשים שנכללו בקובץ זה בענייני שאר המועדים והפרשיות שהוא עוסק בהן²). מדרש זה שם בפיהם של אומות העולם דברי שבח כלפי שמיא מתוך התפעלותם מחלק ממצוות התורה. נביא תחילה את גירסת המדרש בפסיקתא רבתי:

"יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך" (תהלים קלח, ד). אמר רבי מנחם: שני דברים שמעו אומות העולם מפי הקדוש ברוך הוא ועמדו מכסאיהם וקלסוהו. בשעה שאמר "ואת אשר חטא מן הקודש ישלם" (ויקרא ה, טז)

2 לזמן חיבורו של הפסיקתא רבתי ראה בתחילתו (פיסקא דשבת ור"ח, פרשה ב): "א"ר יהושע בן לוי: למה היו קורין אותו שמחת בית השואבה, שמשם היו שואבין רוח הקודש. אמרו, אימתי את מחזירנו לאותו כבוד, הרי כמה זמן שחרב בית חיינו, הרי שבוע הרי יובל הרי שבע מאות ושבעים ושבע (ועתה הוא כבר אלף ומאה וחמישים ואחד) מתי אבא ואראה פני אלוהים". הרי שזמן חיבורו של מדרש זה הוא לכל המוקדם סביב שנת 777 לחורבן בית שני. אפשר רק לשער איזו ציפיה לגאולה היתה בשנת 777 לחורבן, והד לכך נשמע בדרשה הנ"ל. אמנם ברור שהתאריך הנוסף שהובא בסוגריים ("עתה הוא כבר אלף ומאה וחמישים ואחד") אינו אלא לשון המעתיק כמה מאות שנים לאחר מכן. ומכל מקום הפסיקתא רבתי כבר עמד בפני רש"י (ראה למשל רש"י שיעיהו נא, יד) וברור שהוא קדום הרבה יותר מבמדבר רבה.

אמרו: בנימוסיות שלנו כתב כל דאכל צינורי [=מזלג קטן] מן קיסר יהב ביה סכה דפדן [=משלם כפל דמי שוויון], וזה מכריז ואומר "את אשר חטא מן הקודש ישלם", ולא עוד אלא שהחמיר בהדיט יותר מבגבוה, בגבוה כתיב "נפש כי תמעול מעל וחסאה בשגגה" (שם טו) - עשאו כשווג, ובהדיט כתב "נפש כי תחטא ומעלה מעל בה' וכחש" (שם כא) - עשאו כמוזיד! עמדו מכסאיהם וקילסוהו.

אבל בשעה שאמר "אנכי ה' אלהיך" (שמות כ, ב) אמרו: איזה מלך שרוצה שיהיה אחר מכחישו, והקב"ה אינו רוצה שיהא אחר מכחישו! בשעה שאמר "לא יהיה לך" (שם ג) אמרו: איזה מלך רוצה שיהא לו שותף? בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא "לא תשא" (שם ז) אמרו: איזה מלך רוצה שיהו משביעים בשמו ומשקרים? בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא "זכור את יום השבת לקדשו" (שם ח) אמרו: איזה מלך רוצה שלא יהיו מכבדים יום גינוסיא [=יום לידתו], והקב"ה רוצה שיהיו ישראל מכבדים את יום השבת! אבל בשעה שאמר "כבד" אמרו בנימוסיות שלנו כל מי שהוא מכתב עצמו שרגיון למלך הוא כופר באבותיו, וזה מכריז ואומר "כבד את אביך ואת אמך" - עמדו מכסאיהם וקילסו להקדוש ברוך הוא.

והנה בעל במדבר רבה הביא מדרש זה עם שינויים מזעריים, אך הפך בו את הסדר, ופתח בקטע העוסק בעשרת הדברות וסיים בדרשה המשווה בין גזל מהדיט למעילה מגבוה. נראה שביקש לפתוח בעשרת הדברות כיאה לדרשן העומד ודורש בחג מתן תורה, וסיים בדרשה בענייני גזל ומעילה על מנת לאפשר המשך טבעי לדרשה באמצעות פרשת "גזל הגר" שבפרשת נשא (שהייתה ככל הנראה פרשת השבוע בשבוע שבו נאמרה דרשה זו לראשונה):

וְלֹא עוֹד לְיִשְׂרָאֵל, אֶלָּא אֶפְלוּ בְּגוֹזַל הַגֵּר כֵּן! מִי הוּא אֵלּוּהַ כְּזֶה הָאוֹהֵב אֶת אוֹהֲבָיו וּמְקַרֵּב רְחוּקִים כְּקָרוֹבִים הַבָּאִים לְשִׁמּוֹ, עֲמָדוּ מִפְּסָאוֹתֵם וְהוֹדוּ לוֹ.

ההפניה לפרשת "גזל הגר" איפשרה לדרשן מעבר חלק להמשך דרשתו:

וְלֹא תֵאמַר בְּגִרִי הַצֹּדֵק שֶׁנִּתְגַּרְוֵהוּ לְשֵׁם שְׁמִים קָרֵב הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא, אֶלָּא אֶפְלוּ אוֹתָן שֶׁנִּתְגַּרְוֵהוּ שְׁלֵא לְשֵׁם שְׁמִים מְצִינֵי שֶׁתִּבְעַ הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא עֲלֵבּוֹנָם...

מעתה יעסוק הדרשן בהרחבה במדרש על סיפור דוד המלך והגבעונים (שמ"ב כא). חלק מהדברים מקבלים משמעות מצמררת בזמננו, בפרט אחרי כל מה שחווינו מאז קמו עלינו אויבנו לכלותנו ביום שמחת תורה תשפ"ד.

כמובן, מדרש העוסק בדוד המלך מתאים מאוד לחג השבועות, על פי המסורת העתיקה ש"דוד מת בעצרת" (ירושלמי חגיגה ב, ג). גרעין המדרש מובא במקורות

קדומים רבים, ובתוכם יבמות עח, ב - עט, א; ירושלמי קידושין ד, א; ירושלמי סנהדרין ו, ז; פרקי דרבי אליעזר פרק יז; מדרש תהילים יז, א ועוד. אלא שהדרשן במדבר רבה הרחיב הרבה יותר מכל אשר היה לפניו. אין להתפלא על כך אם נכונה השערתנו שהדברים נאמרו במקור כדרשה לחג השבועות, שהרי רק טבעי הוא שבחג מתן תורה מוסיפים בלימוד התורה (כמנהגנו היום לקיים "תיקון ליל שבועות"), וממילא הזמן המוקדש לדרשות רב יותר, והדרשות ארוכות יותר. נביא אפוא כאן קטעים נבחרים מהמשך המדרש, אך הקורא המבקש לעמוד על מלוא תפארתו ועומקו של מדרש מופלא זה ראוי שיעיין בכולו כסדרו במקור:

הָדָא הוּא דְכְתִיב: "וַיְהִי רָעַב בְּיַמֵּי דָּוִד שְׁלֹשׁ שָׁנִים [שָׁנָה אַחֲרֵי שָׁנָה וַיִּבְקֹשׁ דָּוִד אֶת פָּנָיו ה' וַיֹּאמֶר ה' אֵל שָׂאוּל וְאֵל בֵּית הַדְּמָיִם עַל אֲשֶׁר הִמִּית אֶת הַגְּבַעֲנִים]" (שמ"ב כא, א), מהו "שָׁנָה אַחֲרֵי שָׁנָה"? מִלְמַד שֶׁהָיוּ שְׁלֹשׁ שָׁנִים רְצִיפוֹת, כְּשֶׁרָאָה דָּוִד שֶׁהִתְחִיל הָרָעַב לָבוֹא בְּיָמָיו, אָמַר: בְּעוֹן חַמְשָׁה דְּבָרִים הַגְּשָׁמִים אֵינָן יוֹרְדִין, בְּעוֹן עוֹבְדֵי עֲבוּדָה זָרָה, וּמַגְלֵי עֲרִיוֹת, וְשׂוֹפְכֵי דָמַיִם, וּפּוֹסְקֵי צְדָקָה בְּרַבִּים וְאֵינָן נוֹתְנִין, וּבְעוֹן שְׂאִינָן נוֹתְנִין מֵעֲשָׂרוֹתֵיהֶם כְּתָקְנָן...

שָׁנָה רִאשׁוֹנָה הִתְחִיל דָּוִד לְהוֹכִיחַ דָּוִד בְּעַת הַרְגָל, וְאָמַר לָהֶן: שְׂמָא יֵשׁ בְּכֶם בְּנֵי אָדָם שְׁהוּ עוֹבְדִים עֲבוּדָה זָרָה, שְׂאִין הַשְּׂמַיִם נַעֲצְרִים מִהוֹרִיד טַל וּמְטַר אֶלָּא בְּעוֹן זֶה? יָצְאוּ וּבִקְשׁוּ וְלֹא מִצְאוּ. שָׁנָה שְׁנִיָּה אָמַר לָהֶם: שְׂמָא גְלוּי עֲרִיוֹת יֵשׁ בְּכֶם, שְׂאִין הַשְּׂמַיִם נַעֲצְרִים אֶלָּא מִפְּנֵי כָּךְ? יָצְאוּ וּבִקְשׁוּ וְלֹא מִצְאוּ. שָׁנָה שְׁלִישִׁית אָמַר לָהֶם: שְׂמָא שׂוֹפְכֵי דָמַיִם אוּ פּוֹסְקֵי צְדָקָה בְּרַבִּים וְאֵינָן נוֹתְנִין יֵשׁ בְּכֶם, אוּ מוֹנְעֵי הַמַּעֲשָׂרוֹת יֵשׁ בְּכֶם, שְׂאִין הַגְּשָׁמִים נַעֲצְרִים אֶלָּא עֲלֵיהֶם? יָצְאוּ וּבִקְשׁוּ וְלֹא מִצְאוּ, מִפְּאֵן וְאֵילָךְ אָמַר דָּוִד אֵין הַדְּבָר תְּלוּי אֶלָּא בֵּי.

ההדגשה שהתוכחה של דוד לאנשי דורו ניתנה "בעת הרגל" אינה מופיעה בגירסאות של המדרש בשני התלמודים (ומקורה בפרקי דרבי אליעזר), אך היא מתאימה מאוד לדרשן העומד ומוסר את דרשתו בחג השבועות.

מכאן ממשיך המדרש לבאר את המענה שקיבל דוד:

אָמַר לוּ הִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא: דָּוִד, מְצַל אַתָּה [=נקי וניצול], אֶלָּא עַל שְׂאוּל וְעַל בֵּית הַדְּמָיִם... עַל שְׂאוּל - שְׂלֵא עֲשִׂיתָם עִמּוֹ חֶסֶד וְלֹא נִסְפַּד כְּהִלְכָה... וְאֵל בֵּית הַדְּמָיִם - עַל אֲשֶׁר הִמִּית אֶת הַגְּבַעֲנִים. וְהִכָּן מְצִינוּ שֶׁהִמִּית גְּבַעוֹנִים? אֶלָּא מִתּוֹךְ שֶׁהָרַג נוֹב עִיר הַכְּהֲנִים שֶׁהָיוּ מְסַפִּיקִין לָהֶם מֵיָם וּמִזֶּן מֵעֵלָה עָלָיו הַכְּתוּב כְּאֵלוֹ הֲרָגוּ...

באותה שעה אמר דוד, וכי בשביל הגרים הללו עשה הקדוש ברוך הוא לעמו כן? אמר לו הקדוש ברוך הוא, אם תרחיק את הרחוקים סופך לרחק את הקרובים.

מעטה יפנה המדרש אל המשא ומתן שנאלץ דוד לקיים עם הגבעונים, ונקדים תחילה את פסוקי המקרא (שמ"ב כא):

(ב) וַיִּקְרָא הַמֶּלֶךְ לַגְּבֻעִים וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם, וְהַגְּבֻעִים לֹא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה כִּי אִם מִיַּתֵּר הָאֲמֹרִי, וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל נִשְׁבְּעוּ לָהֶם, וַיִּבְקֹשׂ שְׂאוּל לְהַכְתִּם בְּקִנְאָתוֹ לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיְהוּדָה. (ג) וַיֹּאמֶר דָּוִד אֶל הַגְּבֻעִים, מָה אַעֲשֶׂה לָכֶם וּבַמָּה אֲכַפֵּר וּבְרַכּוּ אֶת נַחֲלַת ה'. (ד) וַיֹּאמְרוּ לוֹ הַגְּבֻעִים, אִין [לָנוּ] (לי) כָּסֶף וְזָהָב עִם שְׂאוּל וְעִם בְּיָתוֹ, וְאִין לָנוּ אִישׁ לְהַמִּית בְּיִשְׂרָאֵל. וַיֹּאמֶר מָה אַתֶּם אֹמְרִים אַעֲשֶׂה לָכֶם. (ה) וַיֹּאמְרוּ אֶל הַמֶּלֶךְ, הָאִישׁ אֲשֶׁר כָּלָנוּ וְאֲשֶׁר דָּמָה לָנוּ נִשְׁמַדְנוּ מִהַתְּצִיב בְּכָל גְּבֹל יִשְׂרָאֵל. (ו) [ינתן] לָנוּ שְׁבַע אַנְשִׁים מִבְּנֵי וְהוֹקְעֵנוּם לֵה' בְּגִבְעַת שְׂאוּל בְּחִיר ה' וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֲנִי אֶתֶּן.

וכך מתאר זאת המדרש:

מיד: "וַיִּקְרָא הַמֶּלֶךְ לַגְּבֻעִים וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם וְהַגְּבֻעִים" וגו', מה שְׂאֵמֶר הַכְּתוּב: "וְהַגְּבֻעִים לֹא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה", וְכִי מָה עֲנִין זֶה לָזֶה? אֵלָּא כָּךְ אָמַר הַכְּתוּב, לְפִי שֶׁקְרָא דָּוִד לַגְּבֻעִים וַאֲמַר אֲלֵיהֶם מָה שְׂאֵמֶר וְלֹא קִבְּלוּ מִמֶּנּוּ, לָכֵךְ וְהַגְּבֻעִים לֹא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה, שְׂעַמַּד דָּוִד וְרַחֲקוּן שְׂלֵא יְבֹאוּ בְּקֶהֱל, וְזוֹ הִיא שְׂשֻׁנִי (יבמות עט, א): שְׂנִתְּנִים אֲסוּרִים לְבֹאוּ בְּקֶהֱל. בְּאוֹתָהּ שְׂעָה אָמַר דָּוִד: שְׂלֵשׁ מִתְּנוֹת נָתַן הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְיִשְׂרָאֵל, רַחֲמֵינִי וּבִיִּשְׁשֻׁנִי וְגוֹמְלֵי חֲסָדִים... וְכָל מִי שְׂאִין לוֹ בְּשֵׁת פְּנִים דְּבַר בְּרִי שְׂלֵא עֲמָדוּ אֲבוֹתָיו עַל הַר סִינַי... וְאֵלוּ אִין בְּהֶם אֶחָד מְאֵלָה, מִיַּד עֲמַד וְרַחֲקוּן, הַדָּא הוּא דְכְּתִיב: "וְהַגְּבֻעִים לֹא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה", אִין רְאוּן אֵלָה לְהַתְּעַרֵב עִמָּהֶם, אַף עַל פִּי שְׁגָרִים הֵם לֹא עֲמָדוּ אֲבוֹתֵיהֶם עַל הַר סִינַי.

האמירה המפורשת ש"לא עָמְדוּ אֲבוֹתֵיהֶם [=של הגבעונים] עַל הַר סִינַי" אינה מופיעה בגירסאות הקדומות של המדרש (אמנם בירושלמי קידושין ובמדרש תהילים מופיע ש"כל שְׂאִין לוֹ בּוֹשֶׁת פְּנִים דְּבַר בְּרִיא שְׂלֵא עֲמָדוּ אֲבוֹתָיו עַל הַר סִינַי"). ומכל מקום אמירה זאת מתאימה מאוד לדרשה שנאמרת בחג השבועות.

המדרש מתאר כיצד ניסה דוד בכל דרך לשכנע את הגבעונים לקבל פיצוי כספי על העוול שנגרם להם (לטענתם) בידי שאול, אך הגבעונים סירבו לכל הפצרותיו, ודבוקו בדרישה שלהם לביצוע נקמת דם אכזרית:

שְׂלַח דָּוִד וְקָרָא לָהֶם: מָה לָכֶם וּלְבֵית שְׂאוּל? אֲמָרוּן לֵיהּ - עַל שֶׁפָּסַק מִזֻּנְנוּ, וְעַל שֶׁהַמִּית מִמֶּנּוּ שְׂבַעָה אַנְשִׁים, שְׁנֵי חוּטְבֵי יַעֲצִים, וּשְׁנֵי שׁוֹאֲבֵי מִים, וְחִזָּן, וְסוֹפֵר, וְשִׁמְשׁ... אָמַר לָהֶם: מָה הַנִּיָּה לְהוֹי לָכוֹן אִם תִּקְטְלוּן מִן בֵּית שְׂאוּל נַפְשָׁא, אֵלָּא אֲמָרוּ לִי מָה תִּקְנָה אַעֲשֶׂה לָכֶם שְׂאֵתֶם מִתְּפִיסִין וְכִמָּה כָּסֶף

וְזָהָב אֲתָן לָכֶם כַּפֹּר נִפְשֵׁיכֶם, וּבִמְה אֲכַפֵּר... כִּדְי שְׂיִפְסֹק הָרָעֵב?

הדרשן אף שאב מתוך ההבדל הזעיר שבין הקרי לבין הכתיב במקרא את ניסיונו הנואש של דוד להבקיע את חומת העקשנות הגבעונית בשיטת "הפרד ומשול":

וַיֹּאמְרוּ לוֹ הַגְּבֻעִים: "אֵין [לָנוּ] (לי) כֶּסֶף וְזָהָב עִם שְׂאוּל וְעִם בֵּיתוֹ". לִי - כְּתִיב, לָנוּ - קָרִי, לָמָּה כֵּן? אָמַר לָהֶם דָּוִד, מָה הִנֵּי לָכֹן דְּאֵנּוּן מִתְקַטְלִין, סָבִי לָכֹן כֶּסֶף וְזָהָב [=איזו הנאה יש לכם מכך שהם ייהרגו, קחו לכם כסף וזהב!]. אָמְרוּ לוֹ: אֵין אָנוּ מִבְּקָשֶׁיךָ כֶּסֶף וְזָהָב עִם שְׂאוּל וְעִם בְּנֵי בֵיתוֹ, לֹא הִיָּה לָנוּ חַיִּב מִמּוֹן שְׂמֻמוֹן נֹטֵל מִמֶּנּוּ, אֲלָא נְפֻשׁוֹת חַיִּב לָנוּ, וְנִפְשׁוֹת אָנוּ מִבְּקָשֶׁיךָ. אָמַר דָּוִד, דְּלָמָּא דְּאֵנּוּן כְּהֵתִין פְּלָגוֹן מִן פְּלָגוֹן [=שמא הם מתביישין אלו מן אלו לקחת ממון], נִסָּב כֹּל חַד וְחַד מִנְהוֹן וְהָוָה מְפִיִּס לִיָּה קָבֵל גְּרַמְיָה [=ללקח כל אחד מהם והיה מפייסו בפני עצמו], וְהוּא אָמַר לִיָּה: מָה הִנֵּי לָךְ וְאֵינּוּן מִתְקַטְלִין, סָב לָךְ מִמּוֹן [=איזו הנאה יש לך מכך שהם ייהרגו, קח לך ממון!]. וְהוּא אָמַר לִיָּה: אֵין לִי כֶּסֶף וְזָהָב עִם שְׂאוּל וְעִם בֵּיתוֹ, וְאֵין לָנוּ לַחֲזוֹר עַל אַחֲרֵים אֲלָא עָלֶיךָ, שְׂעִבְדֵי לֹא רָצוּ לְשִׁלּוּחַ יָד בְּכַהֲנִים וְלֹא בָנוּ...

אך כל תחבולותיו של דוד לא הועילו, ולבסוף, כשגורל האומה כולה מוטל בכף המאזניים, הוא נאלץ להיכנע לתכתיב הגבעוני המזוויע, על אף המחיר המחריד שהיה כרוך בכך. הקושי העצום, המתח והנסיון למצוא כל חלופה אחרת לפני קבלת ההחלטה הנוראה, באים לידי ביטוי ב"פסקא באמצע פסוק" בפסוק ו:

יָתֵן לָנוּ שִׁבְעָה אֲנָשִׁים מִבְּנֵי וְהוֹקְעָנוּם לָהּ' בְּגִבְעַת שְׂאוּל בְּחִיר ה' וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֲנִי אֲתָן.

וכך מתאר זאת המדרש:

כִּינן שְׂרָאָה דָּוִד שְׂלֵא קִבְלוּ מִמֶּנּוּ, אָמַר לָהֶם מָה אַתֶּם אוֹמְרִים אֲנִי עוֹשֶׂה לָכֶם, אִם נְפֻשׁוֹת אַתֶּם מִבְּקָשִׁים אֲנִי אֶעֱשֶׂה... כִּינן שְׂאֵמַר לָהֶם דָּוִד כֵּן, אָמְרוּ לוֹ: אֵין אָנוּ מִבְּקָשִׁים לְפָרְעַ לֹא כְּכָל מִדְּתוֹ, הוּא כְּלָנוּ וְחֻשְׁבַּ לְהַשְׂמִידֵנוּ שְׂלֵא יְהִיָּה לָנוּ עֲמִידָה בְּכָל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל, אֵין אָנוּ מִבְּקָשֶׁיךָ מִכָּל בְּנֵי אֲלָא שִׁבְעָה, כְּנִגְדַּת הַשִּׁבְעָה אֲשֶׁר הִרְגָם מִמֶּנּוּ... "לִפְיָךְ: "יָתֵן לָנוּ שִׁבְעָה אֲנָשִׁים מִבְּנֵי וְהוֹקְעָנוּם לָהּ' בְּגִבְעַת שְׂאוּל בְּחִיר ה'" וגו', כִּדְי שְׂרָאוּ כֹל הָעוֹלָם וַיִּתְּרָאוּ וְלֹא יוֹסִיפוּ עוֹד לְהִרְעֵ לְגִרָם. לְכָךְ כְּתִיב לָהּ', שְׂהוּא צָוָה לְהִיטִיב לְגִרָם, וְהוּא הִרְעֵ לָהֶם, לָמָּה בְּגִבְעַת שְׂאוּל, כִּדְי שְׂיִדְעוּ אִם לְמַלְךָ לֹא נִשְׂאָה הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא פְּנִים, קַל וְחֹמֶר לְהִדְיוּסִים.

מכאן עובר המדרש לסוף הסיפור המקראי:

(ז) וַיַּחְמַל הַמֶּלֶךְ עַל מִפְּיִשְׁתׁ בֶּן יְהוֹנָתָן בֶּן שְׂאוּל עַל שִׁבְעַת ה' אֲשֶׁר בִּינְתָם בֶּן דָּוִד וּבִין יְהוֹנָתָן בֶּן שְׂאוּל. (ח) וַיִּקַּח הַמֶּלֶךְ אֶת שְׁנֵי בְנֵי רִצְפָּה בַת אִיָּה אֲשֶׁר

יְלֹדָה לְשָׂאוֹל אֶת אֲרַמְנֵי וְאֶת מְפֹבְשֹׁת וְאֶת חֲמֻשֹּׁת בְּנֵי מִיכַל בַּת שָׂאוֹל אֲשֶׁר יְלֹדָה לְעֹדְרֵי־אֵל בֶּן בְּרֻזִי הַמְחֹלְתִי. (ט) וַיִּתְּנֵם בְּיַד הַגִּבְעָנִים וַיְקִיעֵם בְּהָר לְפָנֵי ה' וַיִּפְּלוּ [שְׁבַעְתָּם] (שבעתים) יָחַד [וְהֵמָּה] (והם) הִמְתּוּ בַיָּמִי קִצִּיר בְּרֵאשִׁינִים [בְּתַחֲלַת] (תחלת) קִצִּיר שְׁעָרִים. (י) וַתִּקַּח רָצְפָה בַת אֵיָה אֶת הַשֶּׁקֶט וַתִּטְהוּ לָהּ אֶל הַצּוּר מִתַּחֲלַת קִצִּיר עַד נִתְּנָה מֵיָם עֲלֵיהֶם מִן הַשָּׁמַיִם, וְלֹא נִתְּנָה עוֹף הַשָּׁמַיִם לָנוּחַ עֲלֵיהֶם יוֹמָם וְאֶת חַיֵּת הַשְּׂדֵה לְיָלֶה. (יא) וַיִּגְדֹּד לְדָוִד אֶת אֲשֶׁר עָשְׂתָה רָצְפָה בַת אֵיָה פִלְגָשׁ שְׂאוֹל. (יב) וַיִּלְךָ דָּוִד וַיִּקַּח אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל וְאֶת עֲצָמוֹת יְהוֹנָתָן בְּנוֹ מֵאֵת בַּעֲלֵי יָבִישׁ גִּלְעָד אֲשֶׁר גָּנְבוּ אֹתָם מִרְחֹב בֵּית שָׁן אֲשֶׁר [תְּלָאוּם] (תלום) [שָׁמָּה פִלְשְׁתִּים] (שם הפלשתים) בַּיּוֹם הַכּוֹת פְּלִשְׁתִּים אֶת שְׂאוֹל בְּגִלְבָּע. (יג) וַיַּעַל מִשָּׁם אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל וְאֶת עֲצָמוֹת יְהוֹנָתָן בְּנוֹ, וַיֹּאסְפוּ אֶת עֲצָמוֹת הַמּוֹקְעִים. (יד) וַיִּקְבְּרוּ אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל וַיהוֹנָתָן בְּנוֹ בְּאֶרֶץ בְּנֵי־מִן בְּצֹלַע בְּקֶבֶר קִישׁ אַבְיוֹ, וַיַּעֲשׂוּ כֹל אֲשֶׁר צִוָּה הַמֶּלֶךְ, וַיַּעֲתֵר אֱלֹהִים לְאֶרֶץ אַחֲרֵי כֵן.

המעשה האצילי של רצפה בת איה זיכה אותה בהתייחסות מיוחדת במדרש, כמי ששימשה כמופת של קידוש שם שמים ברבים, על אף האובדן הנורא שנגזר עליה³:

"וְהֵמָּה הִמְתּוּ בַיָּמִי קִצִּיר בְּרֵאשִׁינִים בְּתַחֲלַת קִצִּיר שְׁעָרִים" - מְלֻמֵּד שֶׁהוּמְתּוּ בְּשִׁטָּה עָשׂוּר בְּנִיסָן, יוֹם שֶׁהָיוּ מְקַרְבִּים אֶת הָעוֹמֵר. "וַתִּקַּח רָצְפָה בַת אֵיָה אֶת הַשֶּׁקֶט וַתִּטְהוּ לָהּ אֶל הַצּוּר" - מֵהוּ אֶל הַצּוּר, אָמַר רַבִּי הוֹשַׁעְיָא שֶׁהִיָּתָה אוֹמְרָת: הַצּוּר תָּמִים פִּעְלוֹ (דברים לב, ד). "מִתַּחֲלַת קִצִּיר עַד נִתְּנָה מֵיָם עֲלֵיהֶם מִן הַשָּׁמַיִם" - רַבִּי אַחָא בַר זְבִינָא אָמַר בְּשֵׁם רַבִּי הוֹשַׁעְיָא: גְּדוֹל הוּא קְדוּשַׁת הַשָּׁם מִחֲלוּל הַשָּׁם, בְּחֲלוּל הַשָּׁם כְּתִיב (דברים כא, כג): לֹא תִלִּין נְבִלְתּוֹ עַל הָעֶץ, וּבְקִדּוּשׁ הַשָּׁם כְּתִיב: "מִתַּחֲלַת קִצִּיר עַד נִתְּנָה מֵיָם עֲלֵיהֶם מִן הַשָּׁמַיִם", מְלֻמֵּד שֶׁעֲמָדוֹ תְלוּיָם מְשֻׁשָׁה עָשׂוּר בְּנִיסָן עַד שְׁבַעָה עָשׂוּר בְּמִרְחֻשָּׁן.

וברור שגם האזכורים של יום הקרבת העומר ושל ימי הקציר קושרים את הסיפור אל חג השבועות.

ומכאן עובר הדרשן להזדעק כנגד העוול הבלתי נתפס שבהמתת בני שאול החפים מכל פשע. בכך השמיע לנו הדרשן הן את זעקתה האילמת של רצפה בת איה, הן את זעקת המוקעים, והן את זעקת חוש המוסר הטבעי של כל קורא:

וְהִקְתִּיב (דברים כד, טז): לֹא יוֹמְתוּ אָבוֹת עַל בָּנִים, וּבָנִים מִתּוֹ בַּעֲוֹן אָבִיהֶם!

3 בימינו ראינו מעין זה בהתנהגותה האצילית של הגב' איריס חיים, שהפכה לסמל של תעצומות נפש ואמונה בטוב. בנה יותם ז"ל נחטף לעזה בשמחת תורה תשפ"ד, ואחרי שבעים יום בשבי הצליח לברוח - אך נהרג בשוגג מאש צה"ל. מאז היא מובילה מסרים של חיבור, חוסן, סליחה ואמונה, חרף האסון הנורא שפקד אותה.

התשובה הניתנת במדרש "סוגרת את המעגל" ומחזירה אותנו אל תחילת הדרשה, ואל ההקפדה היתרה שהקפידה התורה בכבודם של הגרים כולם:

אָמַר רַבִּי חִיָּא בַר אֲבָא בְּשֵׁם רַבִּי יוֹחָנָן, מוּטָב שְׂתַעֲקַר אוֹת אַחַת מִן הַתּוֹרָה וְאֵל יִתְחַלֵּל שֵׁם שְׁמַיִם בְּפִרְהוּסָא, וְהָיוּ אַמּוֹת הָעוֹלָם אוֹמְרִים תּוֹרַתְךָ שֶׁל אֱלֹהֵי פְּלֶסְטוֹן הִיא, כְּתוּב בְּתוֹרַתְךָ: "לֹא תִלִּין נִבְלָתוֹ", וְאֵלֶּיךָ תִּלְוִים שְׂבָעָה חֲדָשִׁים. כְּתוּב בְּתוֹרַתְךָ אֵין דְּנִים שְׁנַיִם בְּיוֹם אֶחָד, וְאֵלֶּיךָ שְׂבָעָתְךָ יֶחֶד. כְּתוּב בְּתוֹרָה: "לֹא יוֹמְתוּ אַבּוֹת עַל בְּנֵיהֶם", וְאֵלֶּיךָ מֵתִים בְּעוֹן אַבּוֹתֶם. וְהָיוּ שׁוֹאֲלִים עֲלֵיהֶם מָה חָטְאוּ אֵלֶּיךָ שְׁנַשְׁתַּנְּתִי מֵדַת הַדִּין? וְהָיוּ יִשְׂרָאֵל אוֹמְרִים לָהֶם: אַבּוֹתֵיכֶם שֶׁל אֱלֹהֵי פְּשֻׁטוֹ יְדִיחֶם בְּגָרִים גְּרוּרִים, אָמְרוּ לָהֶם וְכִי מָה טִיבוֹ, אָמְרוּ לָהֶם אֱלֹהֵי הַגְּרוּרִים שְׁנִתְגַּדְּרוּ בִּימֵי יְהוֹשֻׁעַ. אָמְרוּ לָהֶם וְכִי בְּשִׁבִיל הַגְּרוּרִים הָאֲרוּרִים הִלְלוּ עֲשֵׂה הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא לְעַמּוֹ כֵּן? מָה בְּבִנְי מְלָכִים כֵּן, בְּהַדְּיוּטוֹת עַל אַחַת כְּמָה וְכְמָה, מָה אִם אֵלֶּיךָ שְׁלֵם נִתְגַּדְּרוּ לְשֵׁם שְׁמַיִם רָאוּ הִיאָךְ תְּבַע הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת דָּמֹךָ, הַמְתַּגַּדְּרִי לְשֵׁם שְׁמַיִם עַל אַחַת כְּמָה וְכְמָה! וְדַאי אֵין אֱלֹהֵי כָּל הָעוֹלָם וְאֵין אִמָּה כְּאִמָּתְךָ, וְאֵין לָנוּ לְדַבֵּק אֶלְּךָ בְּאִמָּה זֹאת שְׂאֵלְהִיךָ גְּדוֹל מְכַל אֱלֹהִים.

אך עדיין לא תם הסיפור. משראה דוד מה עשתה רצפה בת איה התחיל מצפוננו לייסרו, והכיר בכך שכעת יותר מתמיד רובצת עליו החובה לגמול חסד אחרון עם משפחת שאול:

מֵהוּ "וְלֹא נִתְּנָה עוֹף הַשָּׁמַיִם לְנוּחַ עֲלֵיהֶם"? בּוֹא וּרְאֵה הַחֹסֵד שֶׁעָשְׂתָה רִצְפָּה בַת אִיָּה עִמָּהֶם, שֶׁהִיָּתָה שׁוֹמְרָתָם בְּיוֹם מַעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבִלְיָה מַחִית הַשָּׂדֶה שְׂבָעָה חֲדָשִׁים. וְאֵף עַל פִּי שְׂאֵמֵר הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא לְדוֹד עַל שְׂאוֹל שֶׁלֹּא נִסְפַד כְּהִלְכָה וְהוּא נִקְבַר בְּחוּצָה לְאֶרֶץ, הִיָּה דוֹד מֵתַעֲצֵל בְּהִסְפָּדוֹ, שְׂאֵמֵר - שְׂאוֹל כְּבָר עֲבָרוּ עָלָיו תְּרִיסֵר יְרִחֵי שְׂתָא וְלֹא אֶרְחִיחֵה לְאַסְפִּידֵיהָ. כִּיֵּן שֶׁהִגִּידוּ לוֹ מַעֲשִׂים שֶׁל רִצְפָּה בַת אִיָּה, נָשָׂא קֶל וְחָמַר בְּעַצְמוֹ, וְאָמַר: מָה זֶה שֶׁהִיא אֵשָׁה כָּךְ עֲשֵׂתָה לְגַמְלֵי חֹסְדִים, אֲנִי שְׂאֵנִי מְלָךְ עַל אַחַת כְּמָה וְכְמָה, מִיָּד הִלַּךְ לְגַמְלַת חֹסֵד עִמָּהֶם, הִדָּא הוּא דְכָתִיב: "וַיַּגִּד לְדוֹד אֶת אֲשֶׁר עָשְׂתָה... וַיִּלֶּךְ דוֹד וַיִּקַּח אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל... וַיַּעַל מֵשֶׁם אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל". מָה עֲשֵׂה דוֹד, עֵמֵד וְכַנְס כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וּגְדוֹלֵיהֶם, וְעֲבָרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן, וּבָאוּ לְבֵיט גִלְעָד, וּמִצְאוּ אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל וַיהוֹנָתָן בְּנוֹ וְנָתְנוּ אוֹתָם בְּתוֹךְ אֲרוֹן הַמֵּת, וְעֲבָרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן, שְׁנֵאָמַר: "וַיִּקְבְּרוּ אֶת עֲצָמוֹת שְׂאוֹל וַיהוֹנָתָן בְּנוֹ" וְגו'. מֵהוּ: "בְּצִלְעַת בְּקֶבֶר קִישׁ אֲבִיו"? מִלְמַד שֶׁהִבִּיאָהוּ לְגִבּוֹל יְרוּשָׁלַיִם וּקְבְּרוּהוּ שָׁם... "וַיַּעֲשֵׂה כָל אֲשֶׁר צִוָּה הַמֶּלֶךְ", וַיִּמָּה צִוָּה הַמֶּלֶךְ, צִוָּה לְהִיּוֹת מַעֲבִירִים אֲרוֹנוֹ שֶׁל שְׂאוֹל בְּכָל שָׁבֵט וְשָׁבֵט, וְהָיָה הַשָּׁבֵט שֶׁהָיָה נִכְנָס בּוֹ

אָרוֹנוֹ שֶׁל שְׂאוֹל יוֹצְאִים הֵם וְנִשְׁיָהֶם וּבְנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם וְגוֹמְלִים חֶסֶד עִם שְׂאוֹל וּבְנָיו כְּדֵי שִׁיֵּצְאוּ כָּל יִשְׂרָאֵל יְדֵי חוֹבְתָן בְּגַמְלֹת חֶסֶדִים, עַד שֶׁבָּאוּ לְאָרֶץ אַחַזְתּוֹ לְגָבֹל יְרוּשָׁלַיִם.

רק משנספד שאול כהלכה במעמד כל ישראל כיאה למלך, נעתר הקב"ה לארץ: וְכִיֹּון שְׂרָאָה הִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא שֶׁגָּמְלוּ לוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל חֶסֶד וְעָשׂוּ דִינָם שֶׁל גְּבַעוֹנִים, מִדְּ נִתְמַלֵּא רַחֲמִים וְנָתַן מָטָר עַל הָאָרֶץ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וַיַּעֲתֶר אֱלֹהִים לְאָרֶץ אַחֲרֵי כֵן".

ומסיים הדרשן בפסוק מספר תהלים שפתח בו:

הָא לְמַדְּנוּ כִּמָּה קָרַב הִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת הָרְחוּקִים, אֶפְלוּ שֶׁנִּתְגַּדְּרוּ שֶׁלֹּא לְשֵׁם שְׁמַיִם, וְאִין צְרִיךְ לֹמַר עַל גְּרֵי הַצְּדָקָה, הֵינִי: יוֹדוּךָ ה' כָּל מַלְכֵי אֶרֶץ וְגו'.

לסיכום, ראינו כיצד עיצב הדרשן ביד אומן את דרשתו מתוך חומרים קדומים שעמדו לפניו, עליהם הוסיף כיד ה' הטובה עליו, והכל מתוך זיקה ברורה לתכנים הנלווים אל חג השבועות (עשרת הדברות, היחס לגרים, דוד המלך, הר סיני, העומר, עונת הקציר וכו'), ועם קשר לפרשת נשוא (פרשיית גזל הגר) שהייתה (לדעתנו) פרשת השבוע בחג השבועות שבו נאמרה דרשה זו לראשונה, אי אז לפני כאלף שנים (לפי הערכתנו).

נראה שלכל הפחות אפשר לטעון שדרשה זו לחג השבועות תרמה את חלקה לאורכם החריג של המדרשים לפרשת נשוא ב"במדבר רבה". אפשר גם שדרשות נוספות המובאות ב"במדבר רבה" לפרשיות במדבר ובפרט לפרשת נשוא נאמרו במקור בזיקה לחג השבועות, שבו נהוג היה מקדמת דנא להרבות בלימוד התורה ולדרוש באריכות (הן בענייני הרגל, הן מן הסתם בעניינים הקשורים לפרשת השבוע), ואולי בכך יש להסביר את האורך החריג של המדרשים לשתיהן הפרשיות הללו.

אמר רבי אבהו בשם רבי יוחנן, כשנתן הקדוש ברוך הוא את התורה ציפור לא צווח עוף לא פרח שור לא געה אופנים לא עפו שרפים לא אמרו קדוש קדוש הים לא נודעו הבריות לא דיברו, אלא העולם שותק ומחריש ויצא הקול אנכי ה' אלהיך... אליהו כשבא לכרמל כינס כל הכומרים ואמר להם (מל"א יח) קיראו בקול גדול כי אלהים הוא, מה עשה הקדוש ברוך הוא, הדמים כל העולם והשתיק העליונים והתחתונים והיה העולם תוהו ובוהו כאילו לא היה בריה בעולם, שנאמר (שם) אין קול ואין עונה ואין קשב, שאם ידבר הם אומרים הבעל עננו, על אחת כמה וכמה כשדיבר הקדוש ברוך הוא על הר סיני השתיק כל העולם כדי שידעו הבריות שאין חוץ ממנו ואמר אנכי ה' אלהיך. ולעתיד לבוא כתיב (ישעיה נא) אנכי אנכי הוא מנחמכם.

שמות רבה פרשה ט